

ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ КОЛЕДЖ»

ЦИКЛОВА КОМІСІЯ ЗАГАЛЬНОЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Директор ПВНЗ «Фінансово-правовий коледж»
Тамара ГУБАНОВА
«30» серпня 2024 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО»

для здобувачів освіти

галузь знань
спеціальність
освітньо-професійний ступень

08 Право
081 Право
фаховий молодший бакалавр

освітньо-професійна програма
вид дисципліни

Право
Обов'язкова (ОК 13)

Форма навчання	Денна
Навчальний рік	2024/2025
Семестр	третій-четвертий
Кількість кредитів ECTS	шість
Мова викладання, навчання та оцінювання	українська
Форма підсумкового контролю	іспит

Викладач: Гавловський Андрій Валерійович

Затверджено: На 2024/2025 н.р. Протокол вченої ради №8/1 від 30.08.2024 р.

КИЇВ – 2024

Розробники:

Мацелюх Іванна Андріївна,
доктор юридичних наук, доцент

ЗАТВЕРДЖЕНО

Головою циклової комісії загальноюридичних
дисциплін

_____ (Андрій Гавловський)
(підпис)

Протокол № ____ від « ____ » _____ 20__ р.

Схвалено методичною радою ПВНЗ «Фінансово-правовий коледж»

Протокол № ____ від « ____ » _____ 20__ року

Голова методичної ради _____ (Людмила Павленко)
(підпис)

ВСТУП

Історія правової регуляції суспільного життя сягає сивої давнини. Кожна людська спільнота на Землі споконвіку об'єднувалася певними вимогами, заборонами, нормами і правилами, котрі розвинулися з первинної синкретичної свідомості й еволюціонували до впорядкованих державами правових систем.

В умовах розбудови правової держави в Україні значно зростає потреба у вивченні витоків національного права, виправленні давньої помилки ігнорування народною правовою культурою при підготовці юристів. Курс “Звичаєве право” – нова спеціальна навчальна дисципліна для майбутніх магістрів права. Вивчення звичаєвого права ґрунтується на знаннях, здобутих у попередні роки навчання і тісно пов'язане із такими юридичними дисциплінами, як “Теорія держави і права”, “Філософія права”, “Історія держави і права України”, “Історія держави і права зарубіжних країн”, “Історія вчень про державу й право” та ін. Стане в нагоді також звернення до народознавчих дисциплін, зокрема етнографії, етнопсихології, етнопедагогіки.

Мета курсу “Звичаєве право” — дати майбутнім магістрам з права знання про загальні закономірності і характерні особливості виникнення та функціонування звичаєвого права. Завдання навчальної дисципліни: дати студентам знання:

- предмета, завдань, категорій курсу “Звичаєве право”;
- філософсько-методологічних засад вивчення звичаєвого права;
- процесу виникнення та еволюції звичаєвого права;
- звичаєвих цивільно-правових відносин українців;
- ролі звичаю у становленні українського трудового права; • звичаєвих родинно-шлюбних відносин українців; • ролі звичаєвих норм у розвитку кримінального та кримінальнопроцесуального права; • ролі та місця звичаїв у правових системах сучасності; • ролі та місця звичаїв у міжнародному праві та міжнародній торгівлі; сформувати уміння: • пізнавати та пояснювати звичаєво-правові явища; • спираючись на наукові методи пізнання, аналізувати джерела та процес еволюції звичаєвого права; 3• враховувати історичний досвід народного правотворення в практичній діяльності; • на основі знань українського звичаєвого права вдосконалювати національну свідомість, правову культуру, розуміти значення звичаєво-правових інститутів у житті українського суспільства.

3. Анотація навчальної дисципліни. Звичаєве право належить до системи історико-теоретичних навчальних дисциплін, яка забезпечує ґрунтовність теоретико-методологічної та історико-правової підготовки майбутніх юристів. Специфіка навчальної дисципліни полягає у вмілому залученні знань із правознавства, історії, філософії, політології, соціології, релігієзнавства. Такий підхід у вивченні дисципліни зумовлений необхідністю з'ясування складного процесу зародження права, а також становлення та розвитку держави. В процесі вивчення дисципліни розкриваються проблеми загальної характеристики розвитку держави і права. Актуалізується увага на зародженні, становленні, розвитку державних та правових явищ, які еволюціонували зі звичаєвого права, їх взаємозв'язок з суспільними процесами, що демонструє цілісність, спадкоємність розвитку права та держави, дає можливість передбачати наслідки, прогнозувати події, виходячи із конкретно-історичних обставин, суспільних, правових, та державотворчих процесів. Навчальна дисципліна закладає фундаментальну базу для вивчення усіх галузей права, надаючи студенту знання про їх природу появи, еволюцію та сучасний стан розвитку.

4. Завдання вивчення дисципліни: сформувати у студента здатності до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; усвідомлення цінностей громадянського суспільства, необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина; здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності та досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку права та держави; цінувати та поважати державно-правову різноманітність та мультикультурність; застосовувати знання з основ теорії

та філософії права через розуміння тенденцій та основних явищ державно-правового розвитку; здатність аналізувати ретроспективи розвитку правових явищ і процесів у контексті їх впливу на сучасну правову систему; розуміти основні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод; здатність здійснювати порівняльний аналіз окремих правових інститутів європейського та українського права; здатність до критичного та системного аналізу зародження та розвитку правових явищ. Вивчення даного курсу сприяє правовому, демократичному і патріотичному вихованню студентів, формуванню високої правової культури та вмінню аналізувати і прогнозувати розвиток державно-правових інститутів та процесів.

5. Результати навчання за дисципліною:

Результат навчання (1 - знати; 2 - вміти; 3 - комунікація; 4 - автономність та відповідальність)		Форми (та/або методи і технології) викладання і навчання	Методи оцінювання та пороговий критерій оцінювання (за необхідності)	Відсоток у підсумковій оцінці з дисципліни
Код	Результат навчання			
1.1.	<i>Знати</i> концептуальні поняття, терміни, інститути та принципи еволюції права та держави; динаміку розвитку та становлення основних державно-правових явищ, причини, механізм та наслідки еволюційних змін у правових інститутах.	<i>Лекція, семінарське заняття, самостійна робота студента</i>	<i>опитування, наукова дискусія, підсумковий контроль</i>	10%
1.2.	<i>Критично осмислювати</i> періодизацію розвитку держави і права зарубіжних країн, особливості суспільного, правового та державного розвитку кожного з етапів, основні явища та правові інститути.	<i>Лекція, семінарське заняття, самостійна робота студента</i>	<i>опитування, наукова дискусія, наукова робота, підсумковий контроль</i>	10%
2.1.	<i>Вміти</i> досліджувати та робити висновки щодо змісту правових і державницьких явищ, концепцій, доктрин; аналізувати особливості становлення правових та державних інститутів, ефективність їх правозастосування в певних суспільно-політичних умовах; прогнозувати наслідки впровадження у правову систему певних правових інститутів.	<i>Лекція, семінарське заняття, самостійна робота студента</i>	<i>опитування, наукова робота, наукова дискусія, підсумковий контроль</i>	10%
3.1	Грамотно і точно <i>формулювати та висловлювати</i> свої позиції, належним чином їх обґрунтовувати та брати участь в аргументованій дискусії з	<i>Лекція, семінарське заняття, самостійна</i>	<i>опитування, наукова дискусія, наукова робота,</i>	10%

	фахівцями та нефахівцями щодо аналізу державно-правових інститутів, особливостей їх зародження, становлення та розвитку.	<i>робота студента</i>	<i>підсумковий контроль</i>	
3.2.	<i>Збирати, інтерпретувати та застосовувати</i> дані щодо основних понять, термінів та правових інститутів розвитку держави і права зарубіжних країн.	<i>Семінарське заняття, самостійна робота студента</i>	<i>опитування, наукова дискусія, наукова робота, підсумковий контроль</i>	10%
3.3	Вільно <i>володіти</i> письмовою та усною державною мовою, правильно вживаючи правничу термінологію, демонструючи розуміння з основних тем з курсу.	<i>Семінарське заняття, самостійна робота студента</i>	<i>наукова дискусія, наукова робота,</i>	10%
4.1	<i>Організовувати та брати участь у</i> наукових дискусіях та дебатах з аналізу та моделювання застосування на практиці конкретних правових та державних інститутів; критично оцінювати підсумкові висновки з них.	<i>Лекція, семінарське заняття, самостійна робота студента</i>	<i>наукова робота, наукова дискусія</i>	10%
4.2	<i>Спроможність нести відповідальність</i> за прийняття рішень, розв'язання спірних ситуацій та інших навчальних процесах	<i>семінарське заняття, самостійна робота студента</i>	<i>наукова робота, наукова дискусія</i>	10%
4.3	<i>Формувати судження</i> щодо зародження та розвитку державно-правових явищ, їх соціального, наукового та етичного аспектів	<i>Семінарське заняття</i>	<i>опитування, наукова дискусія, наукова робота, підсумковий контроль</i>	10%
4.5	<i>Отримати здатність</i> до подальшого навчання, наукової роботи, самостійного опрацювання тем, що пов'язані з еволюцією правових та державних інститутів.	<i>Самостійна робота студента</i>	<i>наукова робота,</i>	10%

6. Співвідношення результатів навчання дисципліни із програмними результатами навчання

Результати навчання дисципліни Програмні результати навчання	1.1	1.2	2.1	3.1	3.2	3.3	4.1.	4.2.	4.3	4.5
РН 1 Визначати переконливість аргументів в оцінці заздалегідь невідомих умов та обставин.	+	+		+		+	+		+	
РН 4 Формулювати власні обґрунтовані судження на основі аналізу відомої проблеми	+	+	+	+	+	+			+	

РН 5 Давати короткий висновок щодо окремих фактичних обставин (даних) з достатньою обґрунтованістю		+	+	+				+	+	+
РН 10 Вільно спілкуватися державною та іноземною мовами як усно, так і письмово, правильно вживаючи правничу термінологію	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
РН 12 Доносити до респондента матеріал з певної проблематики доступно і зрозуміло	+	+		+	+	+	+	+	+	+
РН 19 Демонструвати необхідні знання та розуміння суті та змісту основних правових інститутів	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
РН 21 Надавати консультації щодо можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів	+	+	+		+	+	+	+	+	+

7.1 Форми оцінювання студентів

- семестрові форми оцінювання:

1. експрес опитування – від 1 до 5 балів;
2. тестування – від 1 до 7 балів;
3. наукові роботи – від 1 до 10 балів;
4. наукові дискусії – від 1 до 5 балів
4. дві модульні контрольні роботи – від 1 до 10 балів за кожну (всього: від 1 до 20 балів) (1 в I семестрі, 1 – в II семестрі);

Максимальний бал, який може бути отриманий студентом за семестр складає 40 балів. Передбачені форми семестрового оцінювання сумарно не можуть перевищувати 40 балів.

- підсумкове оцінювання:

1. письмовий залік (в I семестрі) – від 20 до 60 балів

2. письмовий іспит (в II семестрі) – від 20 до 60 балів

Таким чином, набір балів відбувається:

В I семестрі

	ЗМ1	ЗМ 2	залік	Підсумкова оцінка
Мінімум	12	12	36	60
Максимум	20	20	60	100

В II семестрі

	ЗМ1	ЗМ 2	іспит	Підсумкова оцінка
Мінімум	12	12	36	60
Максимум	20	20	60	100

Максимальна підсумкова оцінка за цю дисципліну може становити 100 балів в I семестрі та 100 балів в II семестрі. Студент може отримати на заліку та іспиті максимально 60 балів до

яких додаються бали отримані студентом під час семінарських занять відповідного семестру. Для отримання загальної позитивної оцінки з дисципліни оцінка за залікову та іспитову роботу не може бути меншою 36 балів. У випадку коли студент на заліку чи іспиті набрав менше 36 балів, останні не додаються до семестрової оцінки (незалежно від кількості балів, отриманих під час семестру), у відомості в колонці «бали за залік/іспит» ставиться «0», а в колонку «результуюча оцінка» переноситься лише кількість балів, отриманих під час семестру.

7.1.2. Критерії оцінювання.

Опитування є формою оцінювання, що застосовуються під час проведення семінарських занять. Опитування спрямоване на перевірку засвоєння лекційного матеріалу, встановлення рівня знань здобувача освіти, передбачає надання відповідей на питання та оцінюється максимальною кількістю 5 балів:

5 балів – здобувач освіти правильно використовує правничу термінологію; провів правильний, повний та точний аналіз відповідних джерел права; надав правильну, повну, обґрунтовану відповідь на питання; навів достатню аргументацію; логічно виклав інформацію та висновки.

4 бали - здобувач освіти правильно використовує правничу термінологію; провів правильний аналіз відповідних джерел права; надав правильну але неповну відповідь на питання; навів відповідну, але неповну аргументацію; логічно виклав висновки.

3 бали - здобувач освіти правильно використовує правничу термінологію; провів неповний/неточний аналіз відповідних джерел права; надав правильну але неповну/неточну відповідь на питання; навів неповну аргументацію; висновки зроблені часткові або з порушенням логічності.

2 бали - здобувач освіти правильно використовує правничу термінологію або допустив помилку у використанні правничої термінології; провів неповний/неточний аналіз джерел права; надав фрагментарну відповідь на питання, яка є неповною, містить неточності та помилки; не навів аргументацію; виклад певною мірою логічний.

1 бал – здобувач освіти правильно використовує правничу термінологію або допустив помилку/помилки у використанні правничої термінології; не провів аналізу джерел права; надав неправильну відповідь на питання; не навів аргументацію; є недоліки в послідовності викладу матеріалу; нелогічність висновків.

0 балів – здобувач освіти відсутній на занятті або не надав відповідь на питання.

Наукова дискусія є формою оцінювання, що може відбуватися як під час лекцій, так і під час семінарських занять; передбачає обговорення питання, що має спірне тлумачення, зміст, успішність правозастосування, дискусійний характер тощо. Оцінюється від 0 до 5 балів.

5 балів – здобувач освіти виклав основні положення щодо предмету дискусії; обґрунтував різні погляди на предмет дискусії; логічно аргументував позиції сторін дискусії; запропонував власну аргументацію чи бачення проблемної теми та логічно довів свою думку.

4 бали – здобувач освіти виклав основні положення щодо предмету дискусії; обґрунтував різні погляди на предмет дискусії; логічно аргументував позиції сторін дискусії.

3 бали – здобувач освіти взяв участь у науковій дискусії; обґрунтував один із поглядів на предмет дискусії; назвав але не зміг пояснити позицію сторін дискусії.

2 бали – здобувач освіти взяв участь у науковій дискусії; фрагментарно пояснив позиції сторони/сторін у дискусії.

1 бал – здобувач освіти взяв участь у дискусії; назвав одну/дві особливості предмету дискусії.

0 балів - здобувач освіти не взяв участь у дискусії.

Наукова робота є формою оцінювання успішності здобувача освіти, заснований на попередньо проведеній самостійній роботі. Може бути представлена під час лекційного або семінарського заняття у вигляді короткої інформаційної доповіді або надрукована як тези конференції чи наукова стаття у науковому періодичному виданні. Оцінюється від 3 до 5 балів.

5 балів – наукова робота надрукована як наукова стаття у науковому періодичному виданні та/або представлена під час заняття; тези наукової роботи є логічними та

Підсумковий контроль

Оцінювання результатів складання заліку та іспиту

- за національною (4-бальною) шкалою:

відмінно;

добре;

задовільно;

незадовільно.

- за 100-бальною шкалою:

90 – 100 балів – **відмінно** – відмінне виконання з незначними помилками,

85 – 89 балів – **добре** – вище середніх стандартів, але з деякими помилками;

75 – 84 бали – **добре** – в цілому змістовна робота зі значними помилками;

65 – 74 бали – **задовільно** – чітко, але зі значними недоліками;

60 – 64 бали – **задовільно** – виконання відповідає мінімальним критеріям;

менше 60 балів – **незадовільно**.

Кожен член Екзаменаційної комісії вирішує питання щодо оцінки по кожному завданню в межах визначеного бального діапазону. Результат екзамену визначається шляхом ділення суми балів, отриманих за всі 3 завдання, на їх кількість.

Екзаменаційний білет складається з трьох запитань. Відповіді на питання оцінюються окремо. Підсумкова оцінка комплексного кваліфікаційного екзамену визначається як середня з позитивних оцінок за кожен вид екзаменаційних завдань (якщо інше не визначене програмою комплексного кваліфікаційного екзамену). Кожне питання оцінюється від 0 до 100 балів. Загальна оцінка визначається як середнє арифметичне.

При визначенні оцінки береться до уваги рівень теоретичної, наукової та практичної підготовки студентів. Відповідь студента повинна містити повний, розгорнутий, правильний виклад матеріалу з поставленого питання.

Виконання всіх екзаменаційних завдань з комплексного кваліфікаційного екзамену є обов'язковим. Незадовільна оцінка з одного з екзаменаційних завдань є підставою для виставлення незадовільної оцінки за комплексний кваліфікаційний екзамен в цілому.

7.2 Організація оцінювання:

Види поточного контролю обираються викладачем, який веде семінарські заняття, за погодженням з лектором та у відповідності з даною програмою. Видами поточного контролю можуть бути: експрес опитування, тестування, наукова робота, модульні контрольні роботи.

При поточному контролі під час семінарських занять оцінці підлягають: рівень знань, продемонстрований студентом у відповіді, активність при обговоренні питань семінарського заняття, систематичність роботи на заняттях, результати виконання домашніх завдань.

Викладач, який проводить семінарські заняття, виставляє у визначений термін кількість набраних з поточного контролю балів і заносить їх у відповідні документи обліку успішності студентів. У випадку відсутності студента на семінарському занятті з поважних причин, він може відпрацювати пропущене заняття в позааудиторний час (час консультацій викладача), шляхом усного опитування, тестування, підготовки наукової доповіді. За результатами відпрацювання пропущеного заняття з поважних причин викладачем нараховуються бали. За невідпрацьовані заняття бали не нараховуються.

Дисципліна викладається у двох семестрах (ЗМ 1 та ЗМ 2 – перший семестр; ЗМ 3 та ЗМ 4 – другий семестр). За 5 днів до початку екзаменаційної сесії у кожному з семестрів викладач, який веде семінарські заняття, припиняє приймати відпрацювання. Заняття пропущені та не відпрацьовані студентом у першому семестрі не допускаються до відпрацювання в другому семестрі.

Для студентів, які упродовж навчання не досягли мінімального порогового рівня оцінки (60% від максимально можливої кількості балів), проводиться заключна форма роботи, максимальна оцінка за яку не може перевищувати 40% підсумкової оцінки (до 40 балів за 100 – бальною шкалою). Для отримання максимальної оцінки за результатами заключної форми роботи (40 балів за 100 – бальною шкалою) студент має успішно скласти не менше 2-х семестрових форм оцінювання, які визначаються викладачем, проявити високий рівень результатів навчання.

Максимальний бал, який може бути отриманий студентом за підсумком навчання протягом семестру складає 40 балів. Мінімальний бал, який має бути отриманий студентом за відповідними формами оцінювання складає 24 бали.

Викладач, який веде семінарські заняття, має право звернутись до декана юридичного факультету про не допуск до підсумкового оцінювання студента, якщо під час семестру він не досяг мінімального порогового рівня оцінки (24 бали) тих результатів навчання, які не можуть бути оцінені під час підсумкового контролю. Про недопуск студента до підсумкового оцінювання викладач має подати в деканат юридичного факультету подання з графіком можливих відпрацювань не пізніше, ніж за 10 робочих днів до початку періоду складання заліків. Для студентів, які упродовж навчання протягом семестру не досягли мінімального порогового рівня оцінки (24 бали) і, як результат, не допущені до складання підсумкової форми контролю (залік/іспит), проводяться відпрацювання у формі, яка передбачена робочою програмою, максимальна оцінка за які не може перевищувати кількості балів, що дорівнює різниці між мінімальним пороговим рівнем оцінки (24 бали) та фактичною кількістю балів, що отримані студентом за всіма формами поточного контролю.

Якщо студент за підсумком відпрацювань не досяг мінімального порогового рівня оцінки (24 бали), викладач, який веде семінарські заняття і приймав відпрацювання, звертається до декана юридичного факультету з поданням в якому фіксує невиконанням студентом індивідуального навчального плану.

За результатами складання підсумкової форми контролю (заліку/іспиту) студент може отримати максимально 60 балів.

Підсумкова оцінка за навчальну дисципліну формується шляхом додавання кількості балів, отриманих протягом семестру, та кількості балів, отриманих за підсумковою формою контролю (залік/іспит) і така сума балів не може бути меншою за 60 балів.

7.3 Шкала відповідності оцінок

Відмінно / Excellent	90-100
Добре / Good	75-89
Задовільно / Satisfactory	60-74
Незадовільно / Fail	0-59

8. Структура навчальної дисципліни. Тематичний план лекцій, семінарських занять та самостійної роботи

Назва теми	Кількість годин		
	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
Змістовий модуль 1.			
Теоретичні аспекти звичаєвого права			
Тема 1. Предмет, методологія та науково-методологічні засади навчальної дисципліни «звичаєве право».	2	2	2
Тема 2. Теоретичні аспекти правового звичаю як форми та джерела права.	2		2
Тема 3. Виникнення та суть звичаєвого права.	2	2	2
Тема 4. Етапи розвитку звичаєвого права	4	2	4
Модульна контрольна робота 1	-	2	-
Змістовий модуль 2.			
Історичний розвиток звичаєвого права			
Тема 5. Середньовічне звичаєве право	2	2	2
Тема 6-7. Правовий звичай та звичаєве право у правових системах сучасності.	2	2	2
Тема 8. Генезис звичаєвого права у правовій системі України.	2	2	4
Тема 8. Звичаєві засади у цивільних правовідносинах українців.	2	2	4
Тема 9. Роль звичаю у становленні українського трудового права.	4	2	4
Тема 10. Звичаєвість у родинно-шлюбних відносинах.	4	2	4
Тема 11. Звичаї у правових системах сучасності, міжнародному праві та міжнародній торгівлі	4	4	4
Залік	-	2	-
<i>Всього</i>	30	26	34

Загальний обсяг 90 год., в тому числі:

Лекцій – **30 год.**

Семінари – **26 год.**

Самостійна робота – **34 год.**

9. Рекомендовані джерела:

Основна література:

- 1) Лісова К. С. Звичаєве право : курс лекцій / К. С. Лісова. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. — 94 с.
- 2) Гримич М .В. Звичаєве цивільне право українців X IX - початку XX століття: монографія. - К.: Арістей, 2006. - 560 с. - 1 частина
- 3) Гримич М .В. Звичаєве цивільне право українців X IX - початку XX століття: монографія. - К.: Арістей, 2006. - 560 с. - 2 частина

- 4) Толмачова Т.М. Звичаєве право в Україні: навч. посіб. К., 2006
- 5) Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект [Текст] : навч. посібник / О. П. Івановська. - К. : ЕксОб, 2002. - 263 с.

Додаткова література:

1. Бойко І. Зобов'язальне право Гетьманщини за "Правами, за якими судиться малоросійський народ" 1743 року. — Львів: Світ, 1998. — 50 с.
2. Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV — XIX ст. — Львів, Ін-т народознавства НАНУ, 1999. — 336 с.
3. Грозовський І. М. Звичаєве право запорозьких козаків: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01/ Юридична національна академія ім. Я. Мудрого. — Харків, 1998. — 16 с.
4. Грушевський М. С. Звичайна схема "руської історії" й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. — Львів, 1991. — 469 с.
5. Гуржій О. О. Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 223 с.
6. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. — Х.: Факт, 2001. — 384 с.
7. Світова класична думка про державу і право: Навч. посіб. / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 400 с.
8. Добров О. М. Правоутворення без законодавця (Нариси з теорії джерел права): Ч. 1. Звичаєве право // Праці комісії для виучування звичаєвого права України / За ред. проф. А. Е. Кристера. — К., 1928. — Вип. 2, № 8. — С. 297–415. 17.
9. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: У 3 т. — К., 1995. — 1230 с. — (Репринтне відтворення видання 1949 року.)
10. Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком, 1997. — 320 с.
11. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2003. — 416 с. 26.
12. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К.: МАУП, 2003. — Ч. 1. — 264 с
13. Історія держави і права України: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1996. — 224 с.
14. Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 384 с.
15. Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — 216 с.
16. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. — Чернівці: Рута, 1999. — 295 с. 34.
17. Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права. — К.: Україна, 1995. — 254 с.
18. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — 624 с.
19. Макарчук В. С. Основи римського приватного права: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2003. — 256с.
20. Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 753 — 755.
21. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — 224 с.
22. Онищенко Н. Н. Становление и развитие источников советского права на Украине. — К.: Наук. думка, 1988. — 111 с.
23. Основи етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренко. — К.: Либідь, 1997. — 656 с.
24. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. — К.: Вентурі, 1997. — 304 с. 64.
25. Шкляр Л. Є. Право як атрибут національної культури: Українознавчий аспект // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення. — К.: Фенікс, 1996. — С 260 — 267.
26. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. — К.: Юрінком Інтер, 456 с.

10. Контрольні питання:

1. Проблема звичаєвого права у правознавстві.
2. Предмет і завдання навчальної дисципліни "Звичаєве право".

3. Місце звичаєвого права в системі юридичних наук. Зв'язок курсу з іншими юридичними дисциплінами.
4. Джерела та методи вивчення звичаєвого права.
5. Звичаєве право в доктрині юридичного позитивізму.
6. Звичаєве право в доктрині природного права.
7. Категорії звичаєвого права.
8. Поняття правового звичаю та його основні ознаки.
9. Поняття звичаєвого права у правознавстві.
10. Характерні риси звичаєвого права.
11. Наукові дослідження природи і специфіки українського звичаєвого права.
12. Звичаєві норми родового суспільства.
13. Роль “табу” у формуванні звичаєвого права.
14. Виникнення в етнічних груп притаманних їм звичаєво-правових інститутів (таліону, ордалій та ін.).
15. Зародження звичаєвих контурів “правосудної” діяльності.
16. Звичаєве право в архаїчних правових культурах.
17. Фіксування правових звичаїв у найдавніших збірниках права.
18. Вплив канонічного права на звичаєве право.
19. Етапи розвитку українського звичаєвого права.
20. Риси давньоруського звичаєвого права докняжого періоду.
21. Звичаєво-правові відносини земсько-князівського періоду.
22. Звичаєве право — основне джерело “Руської Правди”.
23. Звичаєве право литовсько-руської доби.
24. Вплив феодального права на звичай.
25. Козацьке звичаєве право.
26. “Конфлікт” звичаю і закону у XVIII –XIX ст.
27. Найдавніші звичаєві способи набуття земельної власності: “окупація”, давність володіння, займанщина.
28. Звичаєві форми територіально-господарського володіння: рід, дворище, сябрина, товариство, слобода.
29. Звичаї приватного та надільного (общинного, подвірного) землекористування.
30. Спадкування за звичаєм та за духівницею.
31. Особливості успадкування батьківщини, материзни, спільного сімейного володіння.
32. Сімейні та родинні засади спадкоємства.
33. Міна як основна звичаєво-правова форма забезпечення потреб товарообігу.
34. Позика, позичка, дарування за звичаєвим правом.
35. Звичаї традиційної селянської оренди землі-здольщини: скіпщина, десятина, спольщина.
36. Обрядовість при укладанні угод: рукобиття, молитва, могорич, розрізання хліба тощо.
37. Звичаєві форми та способи гарантій виконання зобов'язань (завдаток, порука, застава та ін.).
38. Позадоговірні зобов'язання за українським правовим звичаєм.
39. Узвичаєні правові механізми відшкодування завданих збитків.
40. Звичаєво-правовий статус знахідки, “покладу”.
41. Звичаєві процедури здійснення правосуддя з цивільних справ у вервних судах.
42. Звичаєві процедури здійснення правосуддя з цивільних справ у копних судах.
43. Звичаєві процедури здійснення правосуддя з цивільних справ у козацьких судах.
44. Правова нерівність учасників трудових відносин за українським звичаєм.
45. Зобов'язання наймача та найманого працівника за звичаєвим правом.
46. Традиційні види особистого трудового найму сільського населення.
47. Звичаєво-правове регулювання “зажину”, “замолоту”, “відбутку”, “басаринків”.
48. Узвичаєні особливості найму працівників на різні види робіт.

49. Відмінність особистого найму для прислужування і для виконання обумовлених робіт.
50. Обрядодії при укладанні договору особистого найму.
51. Роль селянської сім'ї при договорі про особистий найм.
52. Традиційні форми колективних трудових зобов'язань українських селян.
53. Звичай колективної взаємодопомоги селян.
54. Звичаєві основи трудових відносин у місті.
55. Звичаєві норми врегулювання трудових відносин у цехових організаціях.
56. Корпоративні звичаї ремісників.
57. Права й обов'язки майстрів за звичаєвим корпоративним правом.
58. Правне значення календарно-трудова обрядодії.
59. Історичні форми шлюбу стародавніх слов'ян за звичаями "умикання", "уводом", "уходом", "за згодою", "на віру".
60. Дошлюбні стосунки за звичаєвими традиціями.
61. Звичаєвий порядок укладання шлюбу.
62. Звичаєво-правове регулювання становища жінки-матері в українській родині.
63. Звичаєво-правовий статус невістки.
64. Звичаєво-правові інститути прийматства та усиновлення.
65. Реалізація норм українського звичаєвого права, що спрямовані на зміцнення сім'ї та дотримання моралі.
66. Причини та процедури розлучення подружжя за звичаєвим правом.
67. Наслідки припинення шлюбу за українським звичаєвим правом.
68. Звичай кровної помсти. Звичай звільнення від кровної помсти через викуп, фіктивне споріднення із злочинцем, взяття жінкою злочинця під оборону.
69. Злочин за давньоруським звичаєвим правом.
70. Початкові форми інститутів кримінального права (вина, умисел, вбивство в "пиру", давність злочину, рецидив злочину) за звичаєвим правом.
71. Злочин за звичаєвим козацьким правом.
72. Корпоративність кримінального козацького права.
73. Специфічні склади злочинів у Запорізькій Січі.
74. Покарання за давньоруським звичаєвим правом.
75. Звичай кругової поруки і відповідальності громади за винну особу.
76. Звичай покарання самосудом "на гарячому".
77. Система покарань за козацьким звичаєвим правом.
78. Звичай поволання у процедурі порушення кримінальної справи.
79. Звичаєвий елемент у процесі розшуку злочинця ("звід", "заклич", "трус", "гоніння сліду").
80. Звичаєві норми процесуальних дій (присяга, судовий поєдинок, ордалії, оцінка показань видоків, оцінка показань послухів, "видавка").
81. Характерні риси копного звичаю.
82. Звичаєва практика козацького судочинства.
83. Звичай ревокації.
84. Звичаєва традиція "випрошування" від смертної кари.
85. Звичаєве право в англосаксонській правовій системі.
86. Застосування звичаю в системі континентального права.
87. Звичай в мусульманському праві.
88. Роль правових звичаїв у національному праві африканських країн.
89. Особливості звичаю як джерела міжнародного права.
90. Поняття міжнародного торговельного звичаю. Застосування звичаїв у міжнародній торгівлі.